

звернутися до аналогічних показників у інших європейських державах, населення яких, зауважу, також винесло на собі тягар Першої світової війни. Так, у Франції (без колоній) в 1922 р. коефіцієнт хворих на висипний тиф становив 0,004 чол. на 10000 населення, в Італії у 1923 р. – 0,005 чол., в Німеччині та Великій Британії (без колоній) у 1924 р. – 0,001 та 0,002 чол. на 10000 населення відповідно.

Наявний прямий зв'язок між ступенем урбанізації, мобільністю населення, відкритістю соціальних груп з одного боку та частотою зараження інфекцією з іншого. На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні жителі міст в 1,5 рази частіше хворіли на висипний тиф, аніж селяни, в 15 разів частіше на поворотний тиф і майже вдвічі частіше на черевний тиф.

Історик В. Скальський має рацію, стверджуючи, що епідемія тифу 1919 – 1923 рр. стала не лише причиною військових поразок УНР, але й однією із причин поразки державотворчих змагань українців.

Протягом 1920 – 1923 рр. жертвами тифу різних форм стали щонайменше 2 677 237 цивільних осіб, які проживали в українських губерніях колишньої Російської імперії. Якщо додати до цього дані за 1919 р., які на сьогодні лишаються фрагментарними і можуть бути прогнозовані хіба що приблизно, а також кількість хворих серед військових різних протигорчих сторін, то для Наддніпрянщини отримаємо цифру не менше 3,5 млн. осіб.

Ключові слова: епідемічні захворювання, пандемія, тиф, спустошення війни, Українська національна революція, охорона здоров'я, санітарно-епідеміологічна ситуація, історія довкілля, смертність, захворюваність.

УДК 94(477) "1921 – 1929":631

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-66-73

В. М. Лазуренко

доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань, професор кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ ХЛІБНОГО ЕКСПОРТУ В ПЕРІОД НЕПУ

У статті розкрито специфічні особливості участі українських селян-фермерів у виробництві та реалізації зернової продукції своїх господарств на експорт у період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). Зосереджено увагу на ролі у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств сільськогосподарської кооперації та її спеціалізованих систем, які створювали для цього належні організаційно-виробничі й фінансово-економічні передумови. Доведено, що хліб для експорту головним чином заготовляли, у степовій частині України, де була сконцентрована велика кількість фермерських господарств, здатних збільшувати виробництво експортних культур.

Ключові слова: експорт, заможні селяни, зерно, неп, селянство, селянські господарства, сільське господарство, фермерські господарства, хліб.

Постановка проблеми. Здійснення кардинальних перетворень в аграрному секторі економіки України та пошук шляхів ефективної соціально-економічної політики на селі завжди були і є надзвичайно складною проблемою. Досвід останніх двох десятиліть переконливо свідчить, що від того, в якому напрямі й наскільки ефективно буде розвиватися сільське господарство, які пріоритети будуть обрані, залежить не тільки рівень наповнення ринку сільськогосподарської продукції, але й ефективна робота багатьох пов'язаних із ним галузей промисловості, продовольча незалежність, національна безпека держави. У зв'язку з цим актуалізується всебічне вивчення процесів, що відбувалися в житті українського села в минулому, передусім відтворення реальної ситуації, яка склалася в сільському господарстві України в добу нової економічної політики.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує комплекс питань, пов'язаних із діяльністю українського фермерства доби непу. Впродовж тривалого часу ця суспільно важлива проблема, внаслідок суто політичних причин, навіть термінологічно залишалася поза увагою дослідників і громадськості, а реальна постать підприємливого українського селянина-фермера 1920-х рр. подекуди ще й досі перебуває в тіні витвореного сталінським агітпропом лиховісного «куркульства». Проте вже тоді для означення економічно міцних селянських господарств товарного типу терміни «фермер» і «фермерство» усталено вживалися не лише науковцями, але й представниками державного апарату як «правих», так і «ультралівих» поглядів. Так, Л. Троцький, виступаючи в Запоріжжі у вересні 1925 р., заявив: «Слово «куркуль» пов'язане з відносинами ще напівкріпосницького ладу, із засиллям поміщика, справника. У нас же зараз утворюється на селі власник-фермер нового типу. Звичайно, ми можемо по старій пам'яті називати його куркулем, але набагато правильніше назвати його фермером».

В умовах непу вже на 1924/25 р. сільське господарство України, продемонструвавши вражаючі темпи відновлення порушеного виробництва, за більшістю показників досягло рівня 1913 р. Наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств, українське фермерство радянської доби, долаючи як об'єктивні труднощі, викликані повоевненою розрухою, голодними та неврожайними роками, так і суб'єктивні перешкоди, які цілком свідомо постійно створювало йому радянське керівництво, вже на середину 1920-х рр. не лише відновило загальні площі, але й сформувало економічно найбільш доцільну структуру зерновиробництва.

Такий поступ на шляху відродження продуктивних сил аграрного сектора економіки України вже на середину 1920-х рр. створив цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме фермери демонстрували стрімкі темпи відновлення товарної та експортної спрямованості своїх господарств, швидко скорочували виросли маловрожайних культур та енергійно розширювали посіви високоврожайних сортів суто ринкових технічних культур, що було важливим чинником підвищення

загальної ефективності та прибутковості сільського господарства України.

Важлива роль у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств належала сільськогосподарській кооперації та її спеціалізованим системам, які створювали для цього належні організаційно-виробничі й фінансово-економічні передумови. У подальшому швидкий прогрес як у рільництві, так і у тваринництві, запорукою чого була високоефективна виробнича діяльність фермерських господарств – основних виробників товарної продукції, дозволив в другій половині 1920-х рр. налагодити високорентабельний, прибутковий і для селянства, і для держави в цілому широкомасштабний сільськогосподарський експорт. Вже у другій половині 1920-х рр. УСРР забезпечувала за різними підрахунками від 30 до 50 % загальносоюзних хлібоекспортних поставок, а засівна площа під основними товарними зернокультурами України відповідала показникам таких потужних країн-зерноекспортерів, як Канада чи Аргентина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розкриття порушеної нами теми побіжно у своїх роботах зверталися такі дослідники, як В. Качинський, М. Гуревич, А. Альтерман, С. Кульчицький, А. Морозов, С. Корновенко, В. Калініченко [1]. Водночас ми спробували поглянути на неї з сучасної точки зору та новітніх методологічних підходів.

Автор статті ставить за мету висвітлити участь українських селянських господарств фермерського типу у виробництві та реалізації зернової продукції своїх господарств на експорт у період непу (1921 – 1929 рр.).

Виклад основного матеріалу. В українському селянському господарстві в перші роки непу споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Це і не дивно, адже селянин вів господарство передусім для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористування після жовтня 1917 р., селяни збільшили власне споживання хліба та інших продуктів харчування. Етично це було цілком правомірно, оскільки значна частина українського селянства в дореволюційну добу відверто недоїдала. Однак відбулося це не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок зменшення товарної частки продукції сільського господарства.

Безумовно, одним із найважливіших чинників скорочення товарності була, як відомо, ліквідація за роки революційної доби економії – великих господарств капіталістичного типу, потужних виробників товарної сільськогосподарської продукції в Україні, що не могло швидко компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. До 1917 р. 60 % товарного хліба України давали саме економії та потужні селянські господарства підприємницького типу [2, 230]. Саме такі господарства виробляли продукцію для продажу на ринку і потребували її реалізації. Перехід земель цих господарств від господарів до інших власників, їх розпорощення серед мільйонів незаможних і середняцьких селянських господарств, природно, знизило товарну частину сільськогосподарської продукції [3, 56]. За даними А. Альтермана, заможні

селянські господарства давали майже третину товарного хліба України і зрівняльні революційні перетворення негативно вплинули на них.

Розрахунки відомого у 1920-ті рр. статиста В. Немчинова показували, що у 1926 – 1927 рр. «куркулі», тобто економічно самодостатні селянські господарства, яких ми вважаємо українським фермерством, загальна кількість яких не перевищувала 6 %, мали в своєму розпорядженні понад 20 % товарного хліба, а радгоспи та колгоспи, на які влада робила основну ставку як на високотоварні господарства – лише 6 % [4, 353].

Водночас зауважимо, що відразу після скасування політики «воєнного комунізму» і перших реальних кроків радянської влади із впровадження на селі непу скорочення посівних площ швидко припинилося. Більше того, розпочався зворотний процес їх відновлення, що логічно супроводжувався певним збільшенням частки товарних культур.

Так, у 1928 р. посівна площа України досягла свого максимуму для досліджуваного періоду – 23,08 млн. дес., або 117,5 % від рівня 1909 – 1913 рр. Індивідуальні селянські господарства засіяли 96,2 % сільськогосподарських площ, або 22,20 млн. дес. [2, 218]. Однак посівна площа була розподілена між різними групами селянських господарств нерівномірно. Так, господарств із посівною площею понад 9 дес. налічувалося лише 6,85 % [2, 322]. Саме в цих господарствах – стабільних товаровиробниках фермерського типу – значно швидше, ніж в інших, тривали зміни у бік збільшення посівних площ під товарними культурами. В українських умовах збільшення посівів озимої пшениці було не простою заміною однієї культури на іншу. Це був глибокий реконструктивний момент, який свідчив про формування дуже позитивної тенденції у розвитку сільського, власне селянського, господарства, підвищення його товаризації [5, 79].

У другій половині 1920-х рр. українські хлібороби від натурально-споживчої структури посівних площ досить швидко почали рухатися до високих довоєнних ринкових співвідношень. Як відзначав один із керівників Наркомзему УСРР М. Вольф, «ринкова стихія, що запанувала у середині 1920-х рр., створила особливо сприятливі умови для розвитку виробництв інтенсивних товарних культур, чим значно посилила цей процес, давши можливість заможним господарствам скористатися вигідною ринковою кон'юнктурою. Бідняцькі ж господарства могли просуватися по цьому шляху незначною мірою» [6, 90]. Дійсно, навіть тогочасні дослідники відзначали, що потенційна товарність щодо основних хлібів у 1925 – 1927 рр. швидко зросла саме у групі заможних господарств, тоді як товарність середняцьких господарств не зазнала таких суттєвих змін, а в малозасівних групах – навіть зменшилася [7, 67].

Отже, чим більшою була засівна площа господарства, чим міцніше воно було економічно, тим значнішу роль відігравало воно у виробництві товарної продукції, насамперед зернової. Так, за даними ЦСУ УСРР у 1926 р. соціально-економічна структура господарств, у яких головним джерелом грошових надходжень було товарне виробництво зерна, була такою (таблиця 1 [7, 34]).

Таблиця 1
Питома вага різних соціальних груп господарств у сфері товарного зерновиробництва у 1926 р. (у %)

Групи господарств	%
незаможні	34,1
нижчесередні	56,0
середні	63,5
вищесередні	73,7
міцні	80,4

Отже, найбільші темпи приросту товарних культур демонстрували господарства фермерського типу.

Основну масу товарного зерна України традиційно продукувала Степова зона. Про це переконливо свідчать матеріали наступної таблиці (таблиця 2 [7, 44]).

Таблиця 2
Обсяги планової заготівлі зернових у різних регіонах України (1925 – 1928 рр.)

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
1925/26 р.	2039	11823	35161	104521	153544
%	1,3	7,7	22,9	68,1	100
1926/27 р.	2867	15703	46290	133775	198635
%	1,4	7,9	23,3	67,4	100
1927/28 р.	2301	14980	42506	115486	177273
%	1,3	8,5	24,3	65,9	100

Засівна площа, а в її складі домінувала найцінніша культура – пшениця, а також ячмінь, за роки непу дуже розширилася саме в найміцніших господарствах Степу [8, 8]. Важливим було й те, що, якщо у бідняцьких та нижчесередняцьких господарствах площа пшениці збільшувалася головним чином за рахунок інших культур, то в заможних її приріст йшов за рахунок загального розширення посівної площі. На це звертав увагу М. Левенштам на сторінках «Земельника» уже у 1924 р. За його даними, якщо бідняцькі та нижчесередняцькі господарства давали незначне збільшення засівної площі на одне господарство (від 1 до 5 дес.), то в господарствах фермерського типу був помітний приріст в середньому 2,8 дес. на двір [8, 9]. Отже, характерним було зосередження 86 % приросту засівної площі (322 тис. дес. з загальної площі в 404 тис. дес.) в руках саме фермерських господарств. На ці господарства припадало 60 % всього приросту пшениці. Це підкреслює не тільки кількісне, але й якісне економічне зміцнення цієї групи господарств, що зосереджували в своїх руках значну частину основного, найціннішого хліба, і той факт, що «в Степу зростання сільського господарства відбувалося лише за рахунок подальшого зміцнення заможної частини села» [8, 9].

Ця тенденція об'єктивно була дуже вигідна саме радянській державі. Адже, як відзначав А. Альтерман, «за два роки, 1925 – 1927 рр., виробництво пшениці в степовій смузі збільшилося майже вдвічі. Коли розвиток відбуватиметься й надалі таким самим темпом, то через кілька років поля степової смуги нагадуватимуть Канаду» [3, 31].

На Правобережжі заможні господарства приділяли основну увагу вирощуванню озимої пшениці й вівса, які в цьому регіоні стали виступати основними товарними культурами, тоді як жито і

просо перемістилися до групи натурально-споживчих [9, 91–93].

Щодо Полісся, то тут основною ринковою зерновою культурою в селянських господарствах став овес. Саме завдяки розширенню його посівів у фермерських господарствах і відбувалося загальне прирощення посівних площ цього регіону. Другою за поширеністю в цьому регіоні ринковою культурою стала гречка, посіви якої досягли 18,5 % від загалу [9, 19]. Водночас багатопосівні господарства поступово відмовлялися від її вирощування. Це в основному пояснюється тим, що в Поліській зоні в цей період почало бурхливо розвиватися м'ясо-молочне тваринництво та конярство, що значною мірою і підвищило на місцевих ринках попит на зернофураж.

На Лівобережжі першорядними товарними культурами стали озима пшениця й ячмінь. Тут також ринкові зернові культури мали більшу питому вагу в краще забезпечених землею селянських господарствах, натомість натурально-споживчі культури переважали в посівах дрібніших господарств. У господарствах фермерського типу спостерігався процес збільшення зборів зернових при майже цілковитій стабільності позицій середняків. Так, за даними А. Альтермана, якщо у 1925 р. частка великозасівних господарств у гуртовому зборі восьми основних зернових культур становила 27 %, то у 1927 р. – 33,7 %, тоді як частка інших засівних груп навіть зменшувалася [7, 48].

Зрозуміло, що лише після задоволення власних першочергових споживчих потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Зважаючи на це, натурально-споживчі культури не зникали і в найбільших селянських господарствах. Їх сіяли в обсягах, які давали змогу задовольнити потреби власної сім'ї та потреби місцевих і внутрішньоселищних ринків, які також ніяк не потрібно оминути увагою в аналізі товарно-ринкових відносин на селі в добу непу. Загалом, посіви тих культур, які мали в тому чи іншому регіоні переважно ринковий характер, добре кореспондують із загальним збільшенням посівної площі в господарстві. І навпаки, із зменшенням пересічної площі посіву господарства, збільшувалася питома вага продукованих ним натурально-споживчих зернових культур.

Вже у другій половині 1920-х років половина товарного хліба України – 50,1 % у 1926 р. та 58,8 % у 1927 р. – припадала на заможні господарства із засівами понад 9 дес. [7, 73].

У загальному контексті нашого дослідження спеціально зупинимося на тому неспростовному факті, що всупереч погано прихованій протидії владної верхівки країни (чого варті лише один жупел «куркульства», який, незважаючи на тимчасові економічні послаблення в політичному плані, ні на хвилину не знімався «з озброєння» партійними ідеологами), кількість господарств фермерського типу невпинно і доволі стрімко зростала. Особливо добре це видно на прикладі еволюції основного загалу селянства – середняцтва, де постійно відбувався процес підйому нижчесередніх на щабель вищесередніх, тобто до категорії вже власне фермерського господарства.

Ситуацію із загальною товарністю селянських господарств можна було поліпшити, впливаючи на

фактори, котрими вона визначалася. Одним із найефективніших шляхів було створення кращої матеріальної зацікавленості у ринковій реалізації продукції. Тобто для подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищення його товарності потрібно було і надалі проводити реалістичну зважену політику щодо селянства. Необхідно було зацікавити селян ціною на зерно. Адже політика цін, котру проводили прибічники командно-адміністративної системи, не створювала у селян матеріальної зацікавленості у збільшенні товарності зернових. За цих умов належним стимулом зростання товарності селянських господарств могло стати розширення експорту сільськогосподарської продукції.

Найбільш товарні культури характеризувалися також і як експортно привабливі. Так, в експортних партіях зернових переважали такі злакові високотоварні культури, як пшениця, ячмінь. Проте експортувалися також і кукурудза, соняшник, просо, овес. Всі ці культури посідали провідні позиції в заможних господарствах. Адже і в дореволюційний період переважну частину українського експорту давали поміщицькі та великі селянські господарства степової смуги, що постачали 80 % пшениці, понад 90 % ячменю, понад 45 % жита і понад 95 % кукурудзи, які експортувалися з України [3, 22].

Загалом Україна традиційно була провідним експортером зернових культур, порівняно з іншими сільськогосподарськими регіонами Російської імперії. Головним покупцем хліба була Німеччина. Сюди, а також до північноєвропейських країн та Польщі, експортувалося переважно жито та ячмінь. Пшениця експортувалася до Англії, Франції, Італії та Голландії [3, 21].

Беручи це до уваги, зрозумілим є те, що в радянських планах відновлення експорту сільськогосподарської продукції, в загальному обсязі якої виразно домінувало зерно, Україні була відведена провідна роль. Проте на шляху реалізації цього завдання та відновлення напрацьованих традицій лежав ряд суттєвих перешкод. Це насамперед загальні масштаби руйнації виробництва, особливо сільськогосподарського. Його наслідком було і збільшення площі під пізніми культурами (кукурудзою, соняшником та просом) за рахунок скорочення площі експортних культур, ярової пшениці та ячменю [10, 8].

За таких умов було дуже складно перейти до широкомасштабного експорту сільськогосподарської продукції, вкрай потрібного для відновлення економіки країни, особливо якщо рахувати прагнення партійно-радянського керівництва країни якнайшвидше розпочати широку індустріалізацію країни. Ось як про це писав О. Шліхтер: «Візьмемо експорт зернових культур в масштабі СРСР. У 1913 р. експортна частина зернової продукції становила 13 % усієї продукції зернових культур, а у 1926/27 р. – 4,2 %. Отже, замість вивезення 13 % нашого хліба (від загальної продукції) ми вивозимо лише 4,2 %. Вивезення хліба за кордони України дорівнювало у 1913 р. – 312 млн. пудів, у 1923/24 р. – 186 млн. пудів, у 1924/25 р. – 30 млн. пудів, 1925/26 р. – 123 млн. пудів. Якщо ці цифри перевести в проценти до валового збору то отримаємо, що у 1913 р. вивіз становив 25,6 % валового збору хлібів, у 1923/24 р. – 19,8 %, у 1924/

25 р. – 4,7 %, у 1925/26 – 11,6 %. Це зменшення експорту зернових відбивається на скороченні нашого валютного фонду, а скорочення валюти означає зменшення наших можливостей купити за кордоном машини, необхідні як для нашої великої промисловості, так і для нашого сільського господарства» [11, 18]. Налагодити стабільний експорт сільськогосподарської продукції за кордон вдалося лише з другої половини 1920-х рр., коли селянство змогло не лише відновити виробничі можливості своїх господарств після занепаду воєнної пори, але й досягти значних успіхів у його подальшій розбудові.

Офіційно проголошений XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. курс на індустріалізацію країни потребував широкого розвитку експортної роботи. Сільське господарство було основним джерелом експортної продукції, від продажу якої можна було отримати необхідні валютні кошти для закупівлі вкрай необхідного промислового устаткування. Одне з головних місць у програмі зерноекспорту напередодні індустріалізації, як і в наступні роки, відводилося Україні. Вже у другій половині 1920-х рр. Українська СРР забезпечувала, за різними підрахунками, від 30 до 50 % загальносоюзних хлібоекспортних поставок, а засівна площа з основних товарних зернокультур України відповідала таким потужним країнам-зерноекспортерам, як Канада і Аргентина [12, 43–99].

Співвідношення експортних культур протягом непу постійно змінювалося. Так, експорт злаків технічних культур, як, наприклад, соняшник чи рапс, був значно менш прибутковим порівняно з експортом виготовленої з них готової харчової продукції, тому з часом більшого поширення набула практика експорту вже продуктів переробки. Бували й періоди сплесків чи спадів експорту тих чи інших культур, коли максимальне виконання експортного плану давало по житю 185 %, тоді як показник по пшениці сягав лише 50 %. Державні планові органи неодноразово відзначали відставання поставок пшениці та кукурудзи від експортних планів і їх перевиконання по житю. Так, у 1923/24 р. частка жита у хлібному експорті сягала 62,1 % від загалу, пшениці – 18,4 % і ячменю – 12,6 %.

Починаючи з 1924 р., під впливом позитивних тенденцій, пов'язаних із загальним відродженням сільського господарства України та особливо помітним зміцненням господарств фермерського типу, окреслилося просування по шляху розширення селянськими господарствами посівних площ під озиму та яру пшеницю. З того ж часу відбулося і певне падіння ролі круп'яних культур та кукурудзи.

Фактично поступове збільшення площі посівів під товарними зерновими було значною мірою пов'язане з відродженням та розширенням хлібного експорту. Ці зміни були зумовлені й тим фактом, що по мірі виходу світового співтовариства з післявоєнної господарсько-економічної кризи значно збільшився попит на пшеницю. Українське експортне зерно вивозилося до тих самих країн, як і до війни. Так, у 1925/26 р. пшениця вивозилася переважно до Англії, Італії, Бельгії, Франції, Туреччини; жито – до північної Європи, Німеччини, Голландії, Англії, ячмінь – до Англії, Німеччини, Бельгії [7, 43].

Для селян продаж зерна установам, які мали на меті його подальший експорт, був вигідною справою. Широка і певний час надійна програма стимулювання

експорту пшениці за рахунок безпосередньої участі селян-продуцентів в отриманні експортних бонусів, які виплачувалися за наслідками експортних операцій, активно стимулювала розширення площ, зайнятих пшеницею. Її вирощування у поєднанні зі стабільним попитом гарантувало значно вищу дохідність від продажу пшениці на внутрішньому та європейських ринках [13, 107].

Про позитивну динаміку розвитку хлібоекспорту яскраво свідчать такі дані. Якщо загальноукраїнський хлібообіг у 1926/27 р. зріс, порівняно з минулим роком, лише на 2,3 %, то експорт – на 32,4 % [7, 88]. Хліб для експорту скуповувався головним чином у степовій частині України, де була сконцентрована велика кількість фермерських господарств, здатних і надалі збільшувати виробництво експортних культур. Так, ще у 1923/24 р. із загальної кількості хліба, заготовленого основними державними і кооперативними організаціями, – 11,3 млн. пуд. – у Степу було заготовлено 7,8 млн. пуд., або ж 70,7 % від загальноукраїнського обсягу хлібозаготівель. Для порівняння, на Лівобережжі було заготовлено 2 млн. пуд., а на Правобережжі – 1,2 млн. пуд. [12, 99]. Отже, фермерські господарства Степу переконливо демонстрували найшвидші темпи нарощення обсягів виробництва пшениці. Міра товарності саме пшениці особливо значно зросла у виразно фермерських господарствах. Загалом виробництво цієї культури у господарствах фермерського типу зросло в регіоні з 51,6 до 73,1 пуд., або майже на 42 % [7, 66].

Подальше відродження виробництва експортних культур вимагало зміцнення зв'язку із зовнішнім та внутрішнім ринком, розвитку системи сільськогосподарського кредитування і зміцнення сільськогосподарської кооперації, яка відіграла значну роль у товаризації селянських господарств [10, 11]. Враховуючи це, зростання обсягів зерноекспорту, ще у 1922 р. до кола суто державних хлібозаготівельних організацій та установ, які виступали експортерами сільськогосподарської продукції, спеціальною постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 серпня 1922 р. була включена також мережа сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», у складі якої господарства фермерського типу, які брали в її роботі активну участь, отримали можливість долучитися до отримання реальних вигод від експортних операцій.

Об'єктивно фермерські господарства, які органічно були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Чим міцнішим був тип господарства, тим вищим був відсоток його участі в кооперації. Таким чином, участь у сільськогосподарській кооперації була вигідна господарствам фермерського типу, які прагнули і далі підвищити свою товарність та розширити привабливу експортну складову своєї виробничо-економічної доцільності.

Вперше сільськогосподарська кооперація достатньо вагомо виступила на хлібному ринку України у 1923/24 р. У цю кампанію вона заготовила та збула понад 30 млн. пуд. зерна, що становило близько 25 % товарних лишків, які потрапили на ринок. З цієї загальної кількості продукції безпосередньо центральним апаратом «Сільського господаря» було заготовлено 8,4 млн. пуд., з яких понад 6 млн. пуд. було відправлено на експорт [14, 12].

Показники відвантаження експортного зерна за жовтень 1926 р. також вказували на першість серед експортерів хліба «Сільського господаря». Так, «Сільський господар» вивіз 5670 ц зерна, «Хлібопродукт» – 5280 ц, «ВУКС» – 2850 ц, «Укрхліб» – 1445 ц. У 1926/27 р. експорт зерна, який здійснювала сільськогосподарська кооперація, зріс до 5,6 млн. пуд. на загальну вартість до 7,7 млн. крб. У постанові Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації, що проходила в червні 1927 р., з цього приводу вказувалося, що «беручи на увагу всю важливість для країни розвитку експорту, й ролі в цьому напрямку сільськогосподарської кооперації, вона повинна стати основною експортною організацією, треба цю роботу поставити в центрі господарської діяльності кооперації» [15, 16].

Суто економічна вигідність кооперативного збуту зерна за кордоном, а не всередині країни, для селянина-виробника була очевидною. Наприклад, якщо у 1923 р. в Україні базарні ціни на хліб (ціни з возів) не перевищували 35 коп. за пуд., то на ринках Гамбурга та Берліна вони сягали 1,25–1,35 крб. за пуд. [16, 25]. Таким чином, лише з пуду зерна можна було заробити 1 крб., а експортні партії кооперативних поставок становили мільйони пудів.

На відміну від експортної роботи інших радянських зовнішньоторговельних організацій, які також здійснювали експорт хлібопродуктів, кооперативний експорт хліба приносив суттєві прибутки не лише тим чи іншим кооперативним осередкам. У здачі вирощеного власноруч зерна для подальшого його відправлення та реалізації за кордоном був зацікавлений і селянин-виробник. Сутність сільськогосподарської кооперації передбачала безпосередню участь в отриманні прибутків всіма членами кооперації. Тому вже відразу, в момент здачі зерна кооперативному товариству, селянин-член сільгоспооперації одержував за нього повну роздрібну ціну, яка на той час складалася на місцевому ринку. Окрім того, він як член кооперації й надалі залишався учасником розподілу прибутків від реалізації товару за кордоном. Розмір додаткової оплати, що належала селянину-хлібопродавцю як члену сільськогосподарського кооперативного товариства, відразу встановити було досить складно, але вона завжди гарантувалася у межах до 50% від місцевої ціни, яку він отримав в момент продажу села [17, 54]. Кооперативна доплата видавалася виробникам після реалізації кожної конкретної партії хліба за кордон. Загальна сума прибутку розподілялася у відсотковому відношенні так: 25 % різниці між місцевою та закордонною ціною одержував «Сільський господар», по 20 % союз та товариство, що виступали заготовачами, 35 % належало селянину-виробнику. Селянин – член сільгосптовариства одержував від цієї торгівельної операції ще і відсоток за загальними наслідками економічної діяльності кооперативного товариства за рік, а позитивний баланс значною мірою і формувався внаслідок проведення експортних операцій.

Вигідні умови для селянських господарств надавалися кооперацією лише тоді, коли здавач зерна дотримувався певних вимог щодо якості зерна, які встановлювалися кооперативними заготівельними пунктами. Цей напрям діяльності

сільськогосподарської кооперації був пов'язаний із налагодженням економічної ефективності експорту.

Окремий аспект – це робота з сортонасінництва, яка вимагала від господарства-продуцента високої культури землеробства, наявності достатньої кількості тягової сили та повного шлейфу всього необхідного сільськогосподарського реманенту, зокрема і таких достатньо дорогих сільгоспмашин. Так, застосування трієрів та сівалок давало змогу якісно провести посів якісним зерном. Натомість, використання жатки та молотарки дозволяло зібрати урожай в стислі строки і з мінімальними втратами. Саме ці передумови і малися в наявності в селянських господарствах фермерського типу.

Те ж можна сказати і про підготовку ґрунту під посів. Засів насінневих площ здійснювався по чорному пару. Завдяки цьому ефективному агрономічному прийому посіви насінневого матеріалу були вільні від бур'янів, а зерно було вільне від різних небажаних домішок. Належний догляд за чорним паром потребував значних витрат тягла та застосування доволі широкого шлейфу сільгоспманенту. Ці компоненти мали економічно потужні господарства фермерського типу.

Їх діяльність у цьому надзвичайно важливому напрямі дуже швидко дала добрі результати. Так, чистосортного насіння у 1924/25 р. було розповсюджено в Україні до 1 млн. пуд. озимих і до 800 тис. пуд. ярих, а вже у 1926/27 р. кількість чистосортного насіння збільшилася до 4 млн. тис. пуд., з них озимих було 3 млн. 100 тис. пуд. [18, 34]. У зв'язку з розповсюдженням чистосортного насіння швидко зростала площа під односортовими масивами і площа земельних громад та сільськогосподарських колективів. Так, якщо у 1925/26 р. площа під односортовими посівами становила 77 тис. дес., то у 1926/27 вона збільшилася до 197 тис. дес., а у 1927/28 р. склала вже майже 650 тис. дес. Тобто за короткий час завдяки виробничим можливостям, енергії, підприємливості, високій агрономічній культурі фермерських господарств, площа зайнята високоякісним, до того ж односортовим, зерном збільшилася в 6 разів [18, 34]. Подальше господарсько-економічне значення цього важко переоцінити. Адже саме завдяки фермерським господарствам було закладено основу кардинального поліпшення фактично загубленої за роки військового лихоліття справи широкого розповсюдження на ланах України якісного посівного матеріалу.

Із знищенням у 1929 – 1930 рр. українського фермерства, ця справа на тривалий час знову була фактично загублена. Кволі, малокультурні колективні господарства 1930-х років були просто неспроможні налагодити її.

Висновки. Відродження продуктивних сил аграрного сектора економіки України вже у другій половині 1920-х рр. створило надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Селянські господарства фермерського типу відігравали провідну роль у відновленні не лише товарної, але і експортної спрямованості сільського господарства України, різко скорочуючи вирощування маловрожайних культур, енергійно поширюючи посіви високоврожайних та суто ринкових високодоходних технічних культур, що було важливим чинником підвищення їх

прибутковості. Важлива роль у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств належала сільськогосподарській кооперації та її спеціалізованим системам. Хліб для експорту заготовляли головним чином у степовій частині України, де була сконцентрована велика кількість фермерських господарств, здатних і надалі збільшувати виробництво експортних культур.

Успіхи у розширенні експортної бази сільськогосподарського виробництва були такі переконливі, що, хоч це й алогічно, але вони стали ще одним чинником, який підштовхнув керівництво країни до форсування колективізації, сподіваючись у такий спосіб (забрати все можливе) «розширити» обсяги експорту.

Список використаної літератури та джерел:

1. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи / В. Качинский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98–106; Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х. : ЦСУ, 1927. – 191 с.; Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / А. Альтерман. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 110 с.; Кульчицький С. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації / С. Кульчицький // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1982. – Вип. 8. – С. 43–55; Морозов А. Г. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні у 1924–1925 господарському році / А. Г. Морозов, С. Корновенко. Вісник Черкаського університету. Серія: Соціально-гуманітарні науки. – Черкаси, 1997. – Вип. 2. – С. 47–51; Морозов А. Г. Значення системи сільськогосподарського кредиту для підвищення товарності селянських господарств України у 1920-х рр. / А. Г. Морозов // Уманська старовина. – 2016. – № 2. – С. 29–34; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1991. – 129 с.
3. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман. – Х. : Радянський селянин, 1928. – 44 с.
4. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
5. Башлай Г. Покупна сила українського села в зв'язку з урожаєм 1924 р. / Г. Башлай // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 78–83.
6. Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – 191 с.
7. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / А. Альтерман. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 110 с.
8. Левенштам М. Диференціація селянського господарства України / М. Левенштам // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 8–19.
9. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав «Господарство України», 1930. – Вип. II. – 146 с.
10. Вольф М. М. Перспективи востановлення и развития сельского хозяйства Украины // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – Ч. 3. – С. 7–12.
11. Шлихтер А. Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / А. Г. Шлихтер. – Х. : Пролетарий, 1927. – 65 с.
12. Україна в цифрах. 1927 / за ред. Н. А. Авдієнка. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – 132 с.

13. Блаславский И. Внешняя торговля Украины в 1923/24 г. / И. Блаславский // Хозяйство Украины. – 1924. – № 1. – С. 104–117.
14. Сільський господар. – 1925. – № 5–6. – С. 12, 58.
15. Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.). – Х. : Сільський господар, 1928. – 95 с.
16. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
17. Сільський господар. – 1923. – № 10–11. – С. 16, 54.
18. Чистосортове насіння поширюється // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С. 33.

References:

1. Kachynskiy, V. (1925). Young growth of farming in the Ukrainian steppe. Khoziaistvo Ukrainy (Ukrainian economy). 6. 98–106 (in Russ.); Hurevych, M. B. (1927). Questions of modern peasant farming of Ukraine. Kh. : TsSU (in Russ.); Alterman, A. (1929). Modern grain economy of Ukraine and the problems of its marketability. Kh. : Radianskyi selianyn (in Ukr.); Kulchytskyi, S. (1982). Socio-economic development of peasants' economies of the USSR before the mass collectivization. Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia (Historical research. Domestic history). 8. 43–55 (in Ukr.); Morozov, A. H., Kornovenko, S. (1997). The State bread procurement campaign in Ukraine in the 1924-1925 economic year. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Sotsialno-humanitarni nauky (Bulletin of Cherkasy University. Seriya: Social and Humanitarian Sciences). Cherkasy, 2. 47–51 (in Ukr.); Morozov, A. H. (2016). The value of the system of agricultural credit for the rise of commodity ratio of peasants' economies of Ukraine in the 1920s. Umanska starovyna (Uman's old days). 2. 29–344 (in Ukr.); Kalinichenko, V. V. (1997). Peasant economy of Ukraine during the NEP period: historical and economic research. Kh. : Osnova (in Ukr.)
2. Kalinichenko, V. V. (1991). Peasant economy of Ukraine in the pre-farm period (1921 – 1929). – Kh. : Osnova (in Ukr.)
3. Alterman, A. (1928). The development of bread and grain trade of Ukraine. Kh. : Radianskyi selianyn (in Ukr.)
4. Kulchytskyi, S. V. (1996). Communism in Ukraine: the first decade (1919 – 1928). K. : Osnovy (in Ukr.)
5. Bashlai, H. (1924). The purchasing power of the Ukrainian village in connection with the harvest of 1924. Zemelnik (Landowner). 2. 78–83 (in Ukr.)
6. Hurevych, M. B. (1927). Questions of modern peasant economy of Ukraine. Kh. : TsSU USSR (in Russ.)
7. Alterman, A. (1929). Modern grain economy of Ukraine and the problems of its marketability. Kh. : Radianskyi selianyn (Soviet farmer) (in Ukr.)
8. Levenshtam, M. (1924). Differentiation of the peasant economy of Ukraine. Zemelnik (Landowner). 3. 8–19 (in Ukr.)
9. Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomosteï pro silske hospodarstvo Ukrainy (Collection of statistical and economic data on agriculture in Ukraine). (1930). Kh. : Derzhvydav «Hospodarstvo Ukrainy». II. 146 (in Ukr.)
10. Volf, M. M. (1923). Prospects for the restoration and development of agriculture in Ukraine. Ukrainka silskohospodarska hazeta (Ukrainian Agricultural Newspaper). 3. 7–12 (in Russ.)
11. Shlykhter, A. H. (1927). Ways of development of agriculture in the system of industrialization of the country. Kh. : Proletaryi (in Russ.)
12. Ukraine in figures. 1927. (1927). In N. A. Avdiienko (Ed.). Kh. : TsSU USSR (in Ukr.)
13. Blaslavskiy, Y. (1924). Foreign trade of Ukraine in 1923/24. Khoziaistvo Ukrainy (Ukrainian economy). 1. 104–117 (in Russ.)
14. Silskyi hospodar (The farmer) (1925). 5–6. 12, 58 (in Ukr.)
15. Resolution of the All-Ukrainian Organizational and Instructional Meeting of Agricultural Cooperatives (December 15–21, 1927). Kh. : Silskyi hospodar (in Ukr.)
16. Morozov, A. H. (1993). The village and the money. Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP. Cherkasy : NDITEKHM (in Ukr.)
17. Silskyi hospodar (The farmer) (1923). 10–11. 16, 54 (in Ukr.)
18. Pure seedlings are distributed (1928). Radianskyi selianyn (Soviet peasant). 2. 33 (in Ukr.)

V. Lazurenko

THE ROLE OF PEASANT FARMS IN UKRAINE IN THE DEVELOPMENT OF GRAIN EXPORTS IN THE NEP PERIOD

Introduction. The urgency of comprehensive study of all aspects related to the implementation of the principles of the new economic policy (1921 – 1929) in agrarian sector of national economy, in our opinion, is determined, first of all, by the fact that in those years large-scale dynamic processes, which not only formed the basis of many subsequent historical events, but potentially could give them a completely different direction, were developed in Ukrainian countryside.

Significant progress on the path of revival of productive forces of agrarian sector of Ukrainian economy already in the middle of the 1920's created a quite solid foundation for establishing large-scale export of agricultural products. It was Ukrainian peasant farmers who demonstrated rapid rates of recovery of commodity and export orientation of their farms, rapidly reduced the cultivation of low-yielding crops and vigorously expanded crops of high-yielding sorts of purely market-oriented technical crops, which was an important factor in improving the overall efficiency and profitability of agriculture in Ukraine as a whole.

Purpose. Coverage of the participation of Ukrainian peasant farms in the production and sale of grain products of their farms for export during the NEP period (1921 – 1929).

Methods. The following methods are put in fundamentals of topic research architectonics and structural sections configuration of the dissertation: problem-chronological, comparative-historical, historical-statistical, logical-analytic, grouping and typology. The application of economic methods has allowed to understand the nature, mechanisms and consequences of economic processes that took place in Ukrainian village at different stages of the new economic policy implementation.

Results. In the conditions of the new economic policy already in 1924/25, the agriculture of Ukraine, having demonstrated the impressive pace of the restoration of destroyed production, reached the level of 1913 by most indicators. Working hard on the development of their farms, Ukrainian farmers of the Soviet era, overcoming both objective difficulties caused by post-war devastation, hungry and lean years and subjective obstacles that were constantly consciously created for them by the Soviet leadership, by the middle of the 1920's had not only restored the total area, but also formed the most economically feasible structure of grain production. At the same time, fruitful work was carried out in meat and dairy cattle breeding, poultry and vegetable growing.

An important role in spreading export orientation of farms belonged to agricultural co-operation and its specialized systems, which created proper organizational, production, financial and economic conditions for this. In future, rapid progress in both agriculture and cattle breeding, which was guaranteed by highly productive activities of farms – the main producers of commodity products, allowed in the second half of the 1920's to establish a high-yielding, profitable both for the peasantry and the state as a whole, large-scale agricultural export. Already in the mid-1920s, the Ukrainian SSR provided, according to various estimates, from 30 to 50 % of all-Union supplies of grain products for export, and the sowing area under the main commodity grain crops of Ukraine corresponded to such major grain exporters as Canada or Argentina.

Bread for export was harvested mainly in the steppe part of Ukraine, where a large number of farms that could continue to increase the production of export crops were concentrated. Thus, as early as 1923/24, from the total amount of grain harvested by the main state and cooperative organizations – 11.3 million poods, in the Steppe, 7.8 million poods, or 70.7 % of the total Ukrainian grain volume were harvested.

The successes in expanding the export base of agricultural production were so convincing that, albeit alogically, they became one more factor that pushed the country's leadership to speed up the collectivization, hoping in this way (to take everything possible) to "expand" exports.

Originality. Scientific novelty of the obtained results is determined by: the very formulation of the problem, which until now has not yet been the subject of special scientific research; a critical analysis of the

historiography of the problem and the introduction of new archival sources into scientific circulation; proving the positive value of the participation of Ukrainian peasant farms in the production and sale of grain products of their farms for export during the NEP period.

Conclusion. The generalized data make it possible to conclude that the revival of productive forces of agrarian sector of Ukrainian economy in the middle of the 1920's created a solid foundation for establishing a large-scale export of agricultural products. These peasant farms played a leading role in restoring not only commodity but also export orientation of agriculture in Ukraine, sharply reducing the growth of low-yielding crops, vigorously expanding high-yielding and purely market-high-yielding technical crops, which was an important factor in increasing their profitability. An important role in spreading export orientation of farms belonged to agricultural co-operation and its specialized systems. Bread for export was harvested mainly in the steppe part of Ukraine, where a large number of farms were concentrated.

Regarding the current prospects for the development of Ukrainian peasantry, it should be emphasized that, despite the recent tendency towards industrialization of agricultural production, in general, in Ukrainian agriculture, owing to the variety of reasons (peculiarities of agro-landscapes, local traditions, quality requirements for many types of crop production), even in a purely production sense, there is a wide field of activities for the functioning and development of farms and the participation of their grain products in exports.

Keywords: export, wealthy peasants, grain, NEP, peasantry, peasant farms, agriculture, farms, bread.

